

UDC 94(477.4) «179/1800»
DOI 10.2518/2307-7778.19.2.21

Іван ЗУЛЯК

доктор історичних наук, професор кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, вул. М. Кривоноса, 2, Тернопіль, Україна, 46027 (ivanzuljak@gmail.com)

Ivan ZULYAK

PhD hab. (History), Professor of the Department of History of Ukraine, Archeology and special branches of historical science, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, M. Kryvonos, 2, Ternopil, Ukraine, postal code 46027 (ivanzuljak@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

**БАРМАК М. В., ЛУГОВИЙ Б. В., МАЦКО Н. С. РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА
ОКУПАЦІЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII–XIX**

СТ.) – ТЕРНОПІЛЬ: АСТОН, 2019. – 336 С.

**M. BARMAK, B. LUHOVYI, N. MATSKO. RUSSIAN MILITARY
OCCUPATION OF RIGHT BANK UKRAINE (LATTER HALF OF THE 18TH –
19TH CENTURY) – TERNOPII: ASTORN, 2019. – 336 P.**

У дослідженні розглянуто особливості російської військової окупації Правобережної України другої половини XVIII–XIX ст. Армія була використана російським самодержавством не лише як військова одиниця, а як дієвий механізм інтегрування значних територій до загальноросійської державної структури. Збройним силам відводилась домінуюча роль в залякуванні та придушенні опору місцевого населення, організації колоніального грабунку людських та матеріальних ресурсів, успішній реалізації владної стратегії, скерованої на повну окупацію українських земель.

Робота стала результатом тривалого наукового пошуку малодосліджуваної в українській науковій літературі теми та успішного захисту двох кандидатських дисертацій під науковим керівництвом професора Миколи Бармака.

Монографія складається з чотирьох частин, а саме: перша частина пов'язана із російськими військами як інструментом окупації українських земель; друга – з військовими поселеннями у Правобережній Україні; третя – з впливом російської армії на повсякдення населення; четверта – з дослідженням російської армії українськими і зарубіжними вченими. Наукова робота має 1011 позицій у списку використаних джерел, доповнена 26 таблицями.

Автор стверджують про те, що поряд зі знищенням козацької влади Гетьманщини і встановленням повного російського контролю над Лівобережжям України у XVIII ст., російські монархи максимум своїх зусиль скерували на захоплення території Правобережної України. Ці українські землі Правобережжя Російська імперія у декілька тривалих етапів окупувала.

Варто погодитися з думкою, висловленою у праці, що для самодержавної Російської імперії збройні сили були особливою опорою владного механізму, гарантом непорушності встановленого режиму, інструментом забезпечення контролю над усіма сферами суспільного життя. У Російській імперії на армію, як важливу державну структуру, покладалися не лише захисні й контролюючі функції, часто вона використовувалася для досягнення, утвердження й реалізації політичних інтересів із допомогою загрози чи реального застосування військового насилля.

Аналіз заходів, вжитих російською владою на Правобережній Україні впродовж XVIII–XIX ст. призвів до окупації значних територій до загальноросійської державної структури. Збройним силам відводилася домінуюча роль не лише в освоєнні,

посиленні й експлуатації потенціалу правобережних губерній, але також і в реалізації зовнішньополітичного курсу Російської імперії. Активне використання військових підрозділів на землях Київщини, Волині і Поділля, характеризує політику самодержавства у цьому краї, як політику військову, загарбницьку та окупаційну. З її допомогою забезпечувалась успішна реалізація владної стратегії, скерована на повну інтеграцію українських земель до складу імперії Романових.

Праця має серйозну джерельну базу, позаяк необхідність ґрунтовного й комплексного вивчення військової окупаційної політики Російської імперії у Правобережній Україні XVIII–XIX ст. потребувала опрацювання й аналізу значної документальної бази. Джерелознавчою основою дослідження стала сукупність документів і матеріалів низки державних архівів, музеїв, наукових та універсальних бібліотек України.

Зазначимо, що практична більшість джерел із окресленої проблематики зберігається у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ, Центральному державному історичному архіві України, м. Львів, державних архівах Житомирської, Вінницької, Волинської, Хмельницької Рівненської, Тернопільської областей. Значну кількість матеріалів опрацьовано у Національній науковій бібліотеці України ім. В. Вернадського, відділі україніки Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, відділах рідкісної книги бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, наукових універсальних бібліотеках Тернополя, Житомира, Луцька, Рівного і Хмельницького.

Використані джерела, залежно від походження, місця зберігання, змісту і значущості інформації, авторами умовно поділено на декілька груп: законодавчі акти владних органів Російської імперії; архівні документи й матеріали; статистичні збірники; друковані джерела; публікації періодичних видань газетного та журнального типу; матеріали українського фольклору; документи особистого походження: спогади губернаторів, головнокомандувачів військових підрозділів, мемуари, щоденники громадсько-політичних діячів, офіцерів, солдатів, краєзнавців; довідкові матеріали в енциклопедіях, словниках, мережі Інтернет тощо.

Цілком слушно автори стверджують, що план розділу земель Речі Посполитої між сусідніми імперіями розробляли задовго до офіційного юридичного закріплення в угодах щодо поділу Польщі. Європейські монархи, перебуваючи в родинних стосунках, у приватних бесідах та через дипломатичні канали активно обговорювали й уклали таємні домовленості. У цілому план був доволі простий і, як показали наступні події, дієвий. Його суть: використовувати будь-який привід для втручання у внутрішні справи Польщі, спровокувавши таким чином внутрішню війну всередині держави. Шляхетська влада, ослаблена внутрішньою війною, буде змушена просити допомоги сусідніх монархій, польський король не зможе протистояти зовнішній військовій агресії сусідів, ще й за умови, коли вони одночасно наступають із трьох різних напрямків. Таким чином, розподіл земель Речі Посполитої був неминучим, а долю українських земель у черговий раз вирішували не українці.

Вважаємо, що офіційний курс Російської держави у сфері підпорядкування окупованих територій не вирізнявся особливим підходом; домінантою цього процесу була сила зброї. Переведені на Правобережжя армійські підрозділи продовжували відігравати роль політичного інструменту, дієвого механізму тиску і примусу. Аналіз заходів, вжитих для окупації українських земель, дає підстави стверджувати, що територія Правобережжя постійно перебувала під пильним контролем царської адміністрації, а матеріальні ресурси цих теренів стали цінним надбанням імперської влади, якими вона активно послуговувалася, особливо у військових умовах.

Варто зауважити, що серед численних військових повинностей, що їх імперська влада запровадила на Правобережжі, найважчою була рекрутчина, виконання якої суворо контролювали та регламентували. Величезна кількість документів визначала й

координувала функції та повноваження губернської влади, поміщиків, оподаткованих станів, регулювала особливості підготовки і проведення наборів, створення «присутствій», діяльності рекрутських комітетів, процедуру відправлення новобранців на місця служби тощо.

Зауважимо, що під час перебування Правобережжя у складі Речі Посполитої місцеве населення військових повинностей не виконувало, тому обов'язкова рекрутизація, котру запровадив царизм, викликала у суспільстві економічну кризу й істотно погіршила і без того не просте становище місцевого населення. Усі зобов'язання з виконання військової повинності покладено на оподатковані стани, основну масу яких становили українські селяни. Саме вони сповна відчули увесь трагізм солдатчини, яка практично назавжди виривала із сімей продуктивне чоловіче населення, таким чином знекровлюючи демографічні потуги титульної нації, підриваючи її господарський потенціал. Вагомою була економічна складова повинності, адже оподатковані категорії, крім обов'язку фізичного постачання новобранців, відповідали і за їх фінансове забезпечення (витрати на одяг, взуття, провіант, квартирування), транспортування й супровід. Саме солдатчина стала засобом нівелювання етнічних особливостей, дієвим інтеграційним та уніфікаційним інструментом.

Зважаючи на стратегічну важливість Правобережжя, нестабільність суспільно-політичної ситуації в регіоні, російська влада вирішила зосередити тут вагомі збройні сили, які мали посприяти створенню та підтримці нової імперської системи управління. Матеріальне забезпечення переведеної на землі Київщини, Волині та Поділля багатотисячної армії здійснювали поширенням на населення численних військових зобов'язань.

Зауважимо, що запровадження військово-поселенської системи у Правобережній Україні стало серйозним ударом та істотно зруйнувало віками складений уклад місцевих жителів. Це було продовженням цілеспрямованої політики царизму на українських землях, прагненням значно збільшити чисельність армії і водночас зменшити витрати на її утримання. Військові поселення до середини 50-х рр. XIX ст. практично вичерпали себе. У 1857 р. розпочався процес їх реорганізації, що тривав до 1866 р. Він мав на меті поступово перевести поселенську систему управління й адміністративний устрій на цивільні норми. Києво-Подільське військово-поселення спочатку ввійшло до складу південних поселень, а згодом остаточно ліквідовано.

Автори зазначають, що тривалий час домінантою царської політики було фактичне усунення від грошових виплат у вигляді допомог або пенсій і намагання перекласти піклування про колишніх військовослужбовців російської армії на місцеві станові співтовариства та благодійні організації. Дослідження показало, що виражене небажання російських урядових структур перебирати витрати із соціального захисту відставних і безтерміново-відпускних солдатів сприяло виробленню у представників військового стану персональних способів соціальної адаптації, тобто змушувало їх самих шукати способи виживання.

Одним із напрямків облаштування відставників поза армійським сектором стала цивільна служба. Колишні військовослужбовці, офіцери й рядові активно поповнювали лави цивільних чиновників різних управлінських рівнів та відомств, скріплюючи цим державну систему органів влади.

Рецензована монографія є суттєвим внеском у дослідження особливостей російської військової окупації Правобережної України другої половини XVIII–XIX ст. і рекомендується до опрацювання науковцям і науково-педагогічним працівникам, краєзнавцям, вчителям, студентам та усім, хто цікавиться історією України.